

چاپخانه کاپوانه

چاپخانه‌ی کاپوانی دستاوردی فرهنگی «کمیته‌ی ملیون ایرانی» در برلین

یکی از اقدامات کمیته‌ی ملیون ایرانی تلاش برای انتشار روزنامه‌هایی چون رستخیز و کاوه بود. پس از آن انتشار کتاب‌های مختلفی نیز در کارنامه‌ی این گروه جای گرفت. در این میان نشر روزنامه‌ی کاوه و تلاش برای در اختیار داشتن چاپخانه کاپوانی مرکز ثقل این فعالیت‌ها به حساب می‌آید.

انتشار روزنامه‌ی کاوه با اهداف سیاسی از ۱۸ ربیع‌الاول ۱۳۳۴/۲۴ ژانویه ۱۹۱۶ با کمک آلمان در برلین آغاز شد. براساس خاطرات برجامانده از اعضای اصلی کمیته‌ی ملیون که در انتشار کاوه نیز تأثیرگذار بودند، برخورداری از امکانات چاپ و چاپخانه از ابتدا یکی از تقاضاهای اصلی تقی‌زاده بود. ظاهراً به دلیل نگرانی آلمانی‌ها از انتشار مطالب و خبرهایی که برخلاف منافع سیاسی آن‌ها باشد، این خواسته به زودی تحقق نیافت. بالاخره پس از مدتی چاپخانه‌ی کاپوانی با عنوان کاپوانی پا به عرصه‌ی ظهور گذاشت.^۱

براساس نوشته‌ی پایانی شماره‌ی اول کاوه، این روزنامه در چاپخانه کاپوانی که تازه تأسیس شده بود، به طبع می‌رسید.^۲ در ضمن از نشانی چاپخانه سخنی به میان نیامده و در شناسنامه‌ی کاوه نیز آدرس چنین اعلام شده بود:

Redaktion Kaveh:

Brlin.Charlottenburg,

Leibniz str. ۶۴.

این شیوه تا شماره‌ی سوم از سال دوم دوره‌ی جدید در غره رجب ۱۳۳۹ / ۱۱ مارس ۱۹۲۱ اعمال گردید. پس از آن در شناسنامه این عنوان دیده می‌شود.

Redaction du journal Persan "Kaveh"

(Allemagne) Berlin.Charlottenbourg

Leibniz str. ۶۴

کاوه بلافاصله و در شماره‌های ۵، ۶، ۷، ۸ و ۹ اطلاعات کوتاهی تمایل خود را به گرفتن سفارش اعلام کرد. در این اطلاعیه هدف چاپخانه را «خدمت به تسهیل نشر علم و معرفت در ایران» اعلام کرده و ادامه می‌دهد: «... صورت تابناک اهورامزدا را با بال‌های طلایی درخشان

• راضیه محب کارشناس ارشد ایران‌شناسی

چکیده

در فاصله سال‌های ۱۳۳۳-۱۳۴۰ ق. / ۱۹۱۵-۱۹۲۲ م. جمعی از اندیشمندان ایرانی در مرکز آلمان - برلین - تجمع کردند این گروه تحت عنوان کمیته‌ی ملیون ایرانی از طریق انتشار روزنامه و تماس با هم‌فکران خویش در ایران برای مبارزه با نفوذ روس‌ها و انگلیسی‌ها از طریق توجه به نیروی تازه نفس آلمانی در اروپا تلاش می‌کردند. با توجه به شرایط آلمان در جنگ جهانی اول، کمیته‌ی ملیون ایرانی با حمایت آن کشور تشکیل شد. اعضای کمیته‌ی فوق‌امیدوار بودند با کمک آلمانی‌ها و با استفاده از شرایط بین‌المللی به سلطه و حضور روس‌ها و انگلیسی‌ها پایان داده و مقدماتی را برای اصلاح امور و توسعه‌ی ایران فراهم کنند. کمیته‌ی مزبور با ورود سید حسن تقی‌زاده به برلین در ۱۳۳۳ ق. / ۱۹۲۲ م. فعالیت خود را آغاز کرد. در اولین قدم، او از کسانی برای همکاری و حضور در برلین دعوت به‌عمل آورد. در نهایت افراد زیر را می‌توان مهم‌ترین همکاران او محسوب نمود که به دعوت وی پاسخ مثبت دادند: سید محمد علی جمالزاده، حسین کاظم‌زاده ایرانشهر، محمد قزوینی، ابراهیم پورداود، رضا و محمد علی تربیت، رضادارا (افشار)، عزت‌الله هدایت، اسماعیل امیرخیزی و سلیمان‌خان می‌کده. فعالیت کمیته‌ی ملیون در دو بخش، هم‌زمان با جنگ جهانی و پس از آن مورد توجه است. چه این‌که، با پایان جنگ و شکست آلمان، انگیزه‌ی اولیه‌ی شکل‌گیری آن پایان یافته تلقی می‌شد، اما از آن‌جا که تقی‌زاده و برخی از نزدیکش با پیوستن افراد جدیدی فعالیت‌های خود را در برلین ادامه دادند، لذا حیات گروه تا پایان حضور فعال تقی‌زاده در برلین و تا پیش از سفر او به مسکو در سال ۱۳۴۰ ق. / ۱۹۲۲ م. قابل بررسی است. مجموعه‌ای از فعالیت‌های سیاسی و فرهنگی در کارنامه‌ی کمیته‌ی مزبور جای دارد که بخشی از آن‌ها مربوط به دوران جنگ جهانی اول است. بخش دیگری از این اقدامات هم‌زمان با جنگ آغاز شدند اما تا سال‌ها پس از آن نیز ادامه یافتند. موقعیت فکری، علمی و فرهنگی اغلب اعضای کمیته و در عین حال ناکامی‌های سیاسی پس از مدت کوتاهی دست زدن به اقدامات فرهنگی و ادامه‌ی انتشار روزنامه را جایگزینی مناسب برای مأموریت‌های سیاسی جلوه داد. به‌خصوص که کمک‌های مالی آلمان، گره‌ی بسته‌ی نیاز مالی آن‌ها را می‌گشود. تلاش برای ایجاد چاپخانه و انتشار روزنامه و کتاب از جمله این اقدامات بود.

رواج افکار جدید و تلاش برای ترویج توسعه و براساس معیارهای جهان متجدد را از جمله زمینه‌های اصلی فعالیت‌های کاویانی می‌توان محسوب کرد

چاپخانه‌ی کاویانی

مشترک است. بلکه برنامه و هدف جدید کاویانی که با جهت‌گیری تازه کاوه، در دوره‌ی جدید، موافقت کامل نداشت نیز در این امر دخیل بود. در هر حال کاویانی را در هر موقعیتی که بدانیم آن چه مهم است نتیجه‌ی فعالیت آن سلسله انتشاراتی است که در این محل چاپ و منتشر شده‌اند. در ورقه‌ی فوق‌العاده کاوه که در شعبان ۱۳۴۰-۳۰ مارس ۱۹۲۲ م. در چهار صفحه منتشر شد. در این باره کاویانی را چنین معرفی کرده است: «مطبعه‌ی کاویانی که در برلین از طرف یک شرکت ایرانی تأسیس شده...» سپس کتاب‌های منتشر شده در این چاپخانه را چنین معرفی می‌کند:

- سفرنامه ناصر خسرو علوی و سعادت‌نامه‌ی ناصر خسرو و روشنایی نامه‌ی وی در یک مجلد؛ دو تومان.
- مجموعه‌ی مشتمل بر سه قطعه تیاتر منسوب به میرزا ملک‌خان؛ ۸ قران.
- کتاب تاریخ سنی الملوک الارض و الانبیاء، تألیف حمزه اصفهانی (عربی)؛ ۸ قران.

- قرآن مجید با کشف‌الایات کامل مشتمل بر تمام کلمات قرآن؛
- کتاب دستور تار در علم موسیقی، تألیف سرهنگ علیقلی خان وزیری؛
- لغت آلمانی به فارسی، تألیف آقامیرزا رضاخان تربیت،
یک تقویم جیبی و یک تقویم دیواری برای سال ۱۳۰۲ هجری شمسی طبع خواهد شد.

در این مرحله از فعالیت و در پایان این نوشته، تذکر داده می‌شود که مطبعه‌ی کاویانی ربطی به روزنامه کاوه منتشر شده در برلین و اداره‌ی کاوه ندارد. به‌هیمن دلیل تقاضا می‌شود که مکاتبه با کاویانی به صورت مستقل بر اساس آدرسی که نوشته شده است، صورت بگیرد. پس از ورقه‌ی فوق‌العاده کاوه تعطیل شد و پس از آن دوره‌ی دوم فعالیت انتشارات کاویانی آغاز گردید. دوره‌ای که مستقل از کاوه به حیات خود ادامه داد.

ادوارد براون خاورشناس انگلیسی که با برخی از اعضای کمیته‌ی ملیون ارتباط نزدیکی داشته، بین کاویانی و کاوه تفاوت قائل شده است: تأسیس چاپخانه کاویانی در برلین که صاحب و مدیرش عبدالشکور و دیگر ایرانیانی بودند که می‌خواستند نیاز به چاپ کتاب‌های ارزان قیمت، درست و بدون غلط‌های چاپی فارسی را مرتفع کنند مرحله‌ی بسیار مهم دیگری است در تجدید حیات ادبی ایران، در حال حاضر چاپخانه‌ی وجود ندارد که بتواند از این لحاظ با آن برابری کند (براون، ۱۳۷۵: ۴۲۴).

علامت‌اداری خود قرار داده...» در این اعلامیه آدرس چاپخانه چنین آمده است:

Buch-und Kunsttraugerei "Kaviani", Berlin-Chorlottenburg, Leibnizstr. ۴۳.

در همین شماره نیز در صفحه‌ی پایانی و به‌عنوان جایگزین جمله‌ی فارسی «در چاپخانه کاویانی در برلین چاپ شد» این جمله دیده می‌شود: Richtsdruckerei, Berlin, SW ۶۸

در روزنامه کاوه طی اطلاعیه‌های مختلفی برای معرفی کاویانی اقدام شده است. چنانچه در اعلامیه‌ی ضمن معرفی کاوه و تلاش‌های گذشته‌ی آن برای اهداف مورد نظرش محل چاپ کاوه را چنین معرفی می‌کند: «روزنامه کاوه با کمال نفاست در کاغذ اعلا در مطبعه‌ی خیلی قشنگ «کاویانی» به طبع می‌رسد» (کاوه، س ۲، ش ۱، جمادی‌الاولی ۱۳۳۹ / ۱۱ ژانویه ۱۹۲۱). پس از آن طی اعلامیه‌ی چاپخانه مذکور را «از تأسیسات یک شرکت ایرانی در برلین» معرفی کرده که هرگونه کتاب، نقشه و تصاویر را «کاملاً مثل چاپخانه‌های بزرگ فرنگی طبع می‌کند» (کاوه، س ۲، ش ۵، غره‌ی رمضان ۱۳۳۹ / ۹ مه ۱۹۲۱: ۱۷).

بعد از شماره‌های ۵ تا ۹ در دوره‌ی جدید به‌نظر می‌رسد کاوه نه در کاویانی، بلکه در چاپخانه دولتی به طبع رسیده اما همچنان در آن شماره‌ها نیز اعلان کاویانی دیده می‌شود (امیر ارجمند، ۱۳۷۶: ۳۱). پس از آن ضمن درج «صورت تابناک اهورامزدا با بال‌های درخشان» در سمت راست اطلاعیه تبلیغی خود در اعلام چاپخانه در صفحه آخر تغییر جدیدی دیده می‌شود. این تغییر با افزوده شدن «شرکت محدود» به عنوان چاپخانه‌ی کاویانی تکمیل شد (کاوه، س ۲، ش ۱۰، دوره‌ی جدید، غره‌ی صفر ۱۳۴۰ / ۳ اکتبر ۱۹۲۱: پشت جلد).

از این مرحله اختلاف نظری آشکار در نظریه‌پردازی در مورد کاویانی پیش می‌آید. ادوارد براون معتقد است میرزا عبدالشکور، بازرگان ایرانی، از مدیران این مؤسسه بوده است. به‌نظر می‌رسد این بازرگان ایرانی پس از قطع کمک‌های مالی وزارت خارجه آلمان حمایت از کاویانی و کاوه را برعهده گرفته است.

کاویانی در یک آگهی مربوط به انتشارات خود که در آخرین شماره‌ی کاوه در غره شعبان ۲۰/۱۳۴۰ مارس ۱۹۲۲ چاپ شد، با تأکید، یادآور می‌شود که «به احیای ادبیات ایران همت گماشته است.» از آن گذشته یادآور شده که کاویانی را نباید با کاوه اشتباه کرد. البته این خطا طبعاً تنها از آن‌جا ناشی نمی‌شد که این هر دو نام با یکدیگر قرابت دارند یا تاریخ هر دو

براین اساس ادوارد براون مدیریت میرزا عبدالشکور را بر کاویانی، از ابتدای تأسیس آن دانسته درحالی که نام وی به‌عنوان مدیر از ۱۹۲۴ م. بر صفحه‌ی عنوان کتاب‌ها دیده می‌شود. اگرچه ظاهراً پیش از آن عبدالشکور از طریق علوی با گروه کاوه همکاری داشته است.

نکته قابل توجه این است که محمد صدر هاشمی در کتاب «تاریخ جراید و مطبوعات ایران» نیز تأسیس کاویانی را به میرزا عبدالشکور و سایر ایرانیانی که در برلین اقامت داشته‌اند نسبت می‌دهد. از این جهت به نظر می‌رسد وی از اساس بر نظر ادوارد براون استناد کرده است.^۲

براساس اطلاعات مندرج در مقاله‌ی کامران امیر ارجمند^۳ «از فهرست تجاری شهر برلین هیچ نکته‌ای در این باره به‌دست نمی‌آید که چاپ‌خانه کاویانی چه زمانی به ثبت رسیده و مؤسسان آن چه کسانی بوده‌اند» (امیر ارجمند، پاییز ۱۳۷۶: ۳). در کنار آن منابع ایرانی و آلمانی نیز اطلاعات دقیق و اثبات‌شده‌ای در این باره به‌دست نمی‌دهد (همان: ۴). بنابراین برای مطالعه‌ی بهتر درباره‌ی این چاپ‌خانه بهتر است تا، تاریخ کاویانی چون تاریخ کاوه، به دو دوره‌ی سال‌های جنگ و سال‌های پس از جنگ تقسیم می‌شود.

براین اساس با توجه به اینکه کتاب‌هایی که در کاویانی به چاپ رسیده به‌عنوان «انتشارات کاوه» معرفی شده‌اند در سال‌های نخستین جنگ، انتشار مستقلی از کاویانی به‌دست نیامده است. به این معنی که در این دوره این چاپ‌خانه در وابستگی به کاوه وجود خارجی یافته است. براساس خاطرات برج‌مانده از تقی‌زاده و جمالزاده می‌توان چنین نتیجه گرفت که آلمانی‌ها چاپ‌خانه‌ای دولتی را که از نظر فنی برای چاپ کتاب‌های فارسی آماده شده بود برای چاپ کاوه و کتاب‌های مورد نظرش مهیا کرده بودند. محمدعلی جمالزاده در این باره چنین اظهار داشته است:

روزنامه کاوه، در چاپ‌خانه بزرگ دولتی به‌نام «رایش دروکرای» به چاپ می‌رسید و گرچه حروف فارسی داشت ولی حروفچین مخصوص نداشت و حروفچین نداشت و حروفچین باید هر حرفی را از روی اعداد بچیند و کار مشکل بود و از هر صفحه چند بار نمونه برایمان می‌فرستادند و ما تصحیح می‌کردیم و می‌فرستادیم تا بالاخره اجازه طبع داده می‌شد (جمالزاده، ۱۳۴۹: ۲۳، ۲۰۴-۲۰۵).

اگر بپذیریم که در مراحل اولیه‌ی چاپ کاوه، کاویانی فقط اسمی بوده است که کمیته‌ی ملیون به امید عملی شدن وعده‌ی ایجاد چاپ‌خانه‌ای با امکانات چاپ فارسی در کاوه منعکس کرده‌اند. پس باید گفت که سفارش‌های چاپ در این مرحله به چاپ‌خانه‌ای دولتی فرستاده شده است. در این مرحله کاویانی فقط نامی، به‌عنوان صفتی ساخته شده از کاوه و منسوب به آن مطرح بوده است (امیر ارجمند، ۱۳۷۶: ۳۱).

«به هر حال هیأت تحریریه کاوه تا آخر ماه اوت ۱۹۱۸ توانست با جلب موافقت وزارت امور خارجه دستگاه‌های لازم را برای کلیشه‌سازی یک چاپ‌خانه متعلق به خود فراهم آورد» (همان: ص ۵). این زمانی است که به گفته‌ی جمالزاده حروفچینی فارسی، به سختی و با استفاده از شماره‌های مخصوص صورت می‌گرفته است. پس از پایان جنگ شرایط برای کاوه و کاویانی کاملاً تغییر کرد. در این دوره گروه کاوه پس از مذاکره با وزارت خارجه‌ی آلمان به راه‌حل موقتی برای تثبیت و تأمین کار دست یافتند:

مؤسسه شرقی آلمان که محل آن در برلین بوده و ریاست آن را اویگن میتوخ به عهده داشت قرار شد به عنوان مدیر امورمؤسسه منصوب شود. بین مؤسسه شرقی آلمان و گئورک لئون لستینسکی خاورشناس قراردادی بسته شد که طبق آن وی مسئولیت کلیه‌ی امور قسمت حروفچینی و همچنین غلط‌گیری و نظارت بر چاپ را به مدت یک سال از تاریخ پانزدهم دسامبر ۱۹۱۹ به عهده می‌گرفت و آن هم با این تعهد که: «همه‌ی حساب‌های چاپ‌خانه را همراه با مدارک... به مؤسسه شرقی آلمان بفرستد.» کار چاپ را قرار شد به علت پیشنهادی مساعدتر به چاپ‌خانه گوتنبرگ که در برلین بود بسپارند (همان: ۶).

در این دوره است که براساس اعلامیه‌های مکرر در کاوه، کاویانی به انتشار چند کتاب دست زد که در ادامه معرفی می‌گردند:

- یکی از مهم‌ترین کتاب‌های منتشر شده «کشف تلبیس از روی اسناد محرمانه‌ی انگلیسی در باب ایران» است. پیش از این کاوه به معرفی آن پرداخته، ترجمه و نشر آن را نوید داده بود. در این نوشته اسناد مربوط به این کتاب مراسلاتی معرفی می‌شود که بین «وزیر مختار انگلیس در تهران سرتونلی Sir Tiownley با کارپرداز آن دولت در شیراز اکونور O Cinnor رد و بدل شده است» (کاوه، س دوم، ش ۲۰، ۲۲ جمادی‌الآخر ۱۳۳۵ / ۱۵ آوریل ۱۹۱۷: ۸) در ضمن در همین شماره ترجمه‌ی یکی از این سندها که نامه‌ی شخصی والتر تونلی به اوکانر است، چاپ شده است. براساس نوشته‌ی کاوه در اوایل سال ۱۳۳۴ ق. در شیراز اسنادی در کنسول‌خانه انگلیس به دست آلمانی‌ها افتاده و به برلین منتقل گردید. در مقدمه‌ی چاپ آلمانی این اسناد که با عنوان «اسناد انگلیسی اختناق ایران» منتشر شده بود چنین می‌نویسد که این اسناد «غالباً عبارت از مراسلات محرمانه‌ای هستند که در کتاب‌های آبی درج آن‌ها محتمل نبود.» در این اعلامیه در مورد چاپ آلمانی این اثر چنین اظهارنظر می‌شود: «... اگرچه مندرجات آن کاملاً از سهو و خطا مصون نیست لکن توان گفت که از این حیث بر اغلب کتبی که در فرنگ در باب ایران نوشته شده مزیت دارد و نواقص آن محدودتر و معدودتر است» (کاوه، ش ۲۹-۳۰، ۶ شوال ۱۳۳۶ / جولای ۱۹۱۸: ۱۶). قابل توجه است که این کتاب با عنوان «سلسله

ادوارد براون بین کاویانی و کاوه تفاوت قائل شده است:
«تأسیس چاپ‌خانه کاویانی در برلین که صاحب و مدیرش عبدالشکور و دیگر ایرانیانی بودند که می‌خواستند نیاز به چاپ کتاب‌های ارزان‌قیمت، درست و بدون غلط‌های چاپی فارسی را مرتفع کنند مرحله‌ی بسیار مهم دیگری است در تجدید حیات ادبی ایران»

خواه‌ها علم و ادب در شهر برلین پایتخت دولت آلمان برای ترویج و احیای علوم و خصوصاً ادبیات فارسی تأسیس یافته و به نشر یک سلسله از منصفات ناصر خسرو همت گماشته و ابتدا به طبع سه کتاب از موفی‌الیه که عبارت از «سفرنامه» و «روشنایی‌نامه» و «سعادتنامه» باشند مبادرت نموده است (سفرنامه ناصرخسرو قبادیانی، ۱۳۴۱ ق: ب).

«مجموعه‌ی مشتمل بر سه قطعه تیاتر منسوب به مرحوم میرزا ملکم‌خان».

در مورد این نمایشنامه‌ها اظهارنظرهای متفاوتی شده است، چنانچه برخی آن‌ها را براساس نوشته‌ی میرزا آقای تبریزی دانسته‌اند. ادوارد براون نیز در بحث درباره‌ی تئاتر ایران به سه نمایشنامه اشاره می‌کند که متعلق به پرنس ملکم خان است اما تاریخ نگارش آن‌ها را معلوم نمی‌کند. (جنتی عطایی، ۲۵۳۵: ۲).

به گفته‌ی وی «بخش‌هایی از آن‌ها به صورت پاورقی در روزنامه اتحاد تبریز به سال ۱۹۰۸ م. / ۱۳۲۶ ق به چاپ رسید. نسخه‌ی کامل آن از روی کتابی که در کتابخانه‌ی دکتر روزن دیپلمات و محقق معروف آلمانی بوده، به سال ۱۹۲۱-۲ م / ۱۳۴۰ ق. توسط چاپخانه کاویانی در برلین به طبع رسیده. این نمایشنامه‌ها عبارتند از: ۱- سرگذشت اشرف‌خان، حاکم خوزستان در ایام توقف وی در تهران به سال ۱۸۱۷ م. / ۱۲۳۲ هـ ق و ۲- طریقه حکومت زمان خان بروجردی در سنه ۱۸۲۰-۲۱ م. / ۱۲۳۶ هـ ق و ۳- حکایت کربلا رفتن شاهقلی میرزا و سرگذشت ایام توقف چند روزه در کرمانشاه نزد شاه مراد میرزا حاکم آن‌جا» (براون، ۱۳۷۵: ۴۰۶).

کتاب تاریخ سنی ملوک‌الارض و الانبیا تألیف حمزه اصفهانی (عربی) با این مشخصات: (کتاب تاریخ سنی ملوک‌الارض و انلانیا علیهم الصلوه و السلام، تألیف حمزه بن الحسن الاصفهانی، طبع علی نفقه «مطبعه کاویانی» الشرکه المحدوده برلین.

Buchdruckerei u. Verlagsanstalt "KAVIANI" G, M, bH,
BERLIN
BRATRIR KAVEH

قرآن مجید با کشف‌الآیات کامل مشتمل بر تمام کلمات قرآن - کتاب دستور تار در علم موسیقی تألیف سرهنگ علیقلی خان وزیر؛ این کتاب، کتابی درسی محسوب می‌شد که در آن برای اولین بار یک ساز به سبک اروپایی نت‌نویسی می‌شد.

کتاب لغت آلمانی به فارسی تألیف آقا میرزا رضاخان تربیت. ادوارد براون از انتشار رساله‌ای به وسیله‌ی کاویانی خبر می‌دهد که به قلم خان‌ملک حسینی ساسانی، پسر عم ادیب‌الممالک بوده است. در این رساله نویسنده برای جمع‌آوری شعرهای ادیب‌الممالک استمداد می‌طلبد و از

انتشارات کاوه» معرفی می‌شود. (قیمت اعلام‌شده برای این کتاب در اعلامیه‌ی «سلسله انتشارات کاوه» در ورقه‌ی فوق‌العاده در ایران ۱۶ قران و در خارجه ۸ شیلینگ انگلیسی اعلام شده).

گنج شایگان از برجسته‌ترین آثاری است که در این مرحله منتشر شد. این اثر، کتابی تحقیقی است با موضوع اقتصادی که به وسیله‌ی محمدعلی جمالزاده درباره‌ی اوضاع اقتصادی ایران تا جنگ جهانی اول در ۱۹۱۸ م./ ۱۳۳۶ ق. منتشر شد.

کاوه طی مطلبی کوتاه به معرفی این کتاب اقدام کرد. از نظر کاوه این نشر از جهات مختلفی حائز اهمیت است: «از آن‌جا که هنوز اصول تألیف و طبع به ترتیب سلیقه و قاعده‌ی اروپاییان در میان ایرانیان معمول نشده است این کتاب برای مؤلفین و نویسندگان وطن ما بهترین نمونه در این خصوص خواهد شد» (کاوه، س ۲، ش ۲۴، ۲ ربیع‌الثانی ۱۳۳۶ / ۱۵ ژوئن ۱۹۱۸: ۶). برتری‌های علمی این کتاب از نظر کاوه عبارتند از:

... اولاً با عبارات ساده و خالی از تکلفات نوشته شده است. دوم مطالب با یک ترتیب و انتظام صحیح از پی‌همدیگر آمده کلیه مباحث به همدیگر مربوط می‌باشند. سوم اطلاعات از مأخذهای صحیح و معتبر اخذ شده و در پای صفحات آن مأخذها را یادآوری کرده‌اند. چهارم جدول‌های متعدد احصائیات و نقشه‌های مختلف با دقت و صحت تمام ترتیب داده شده. پنجم علاوه بر فهرست مندرجات فصول یک فهرست عمومی الفبایی نیز در آخر کتاب درج شده است. (همان: ۶).

در همین مطلب کاوه وعده می‌دهد که در شماره‌های بعدی نیز بخش‌هایی از کتاب مزبور را چاپ کند.

از جمله کتاب‌های نفیسی که کاویانی طبع نموده سفرنامه‌ی ناصرخسرو بود. «این کتاب را مرحوم شفر مدیر مؤسسه‌ی السه‌ی شرقیه پاریس مدتی قبل از روی نسخه خطی که در کتابخانه‌های اروپا محفوظ است طبع کرده بود ولی حالا نسخه‌های این طبع خیلی نادر است... و کتاب سعادت‌نامه‌ی ناصرخسرو و روشنایی‌نامه‌ی وی است.» (کاوه، ورقه فوق‌العاده، غره‌ی شعبان ۱۳۴۰ / ۳۰ مارس ۱۹۲۲)

سفرنامه‌ی مذکور به وسیله‌ی محمود غنی‌زاده تصحیح شده است. این اثر را از نخستین انتشارات مستقل کاویانی می‌توان محسوب نمود. در مقدمه‌ی این چاپ که توسط غنی‌زاده نوشته شده، چنین آمده است:

... اگر چه اخیراً به واسطه‌ی جمعی از علما و فضایی خاورشناسان فرهنگی کیفیت زندگانی و همچنین بعضی از منصفات ناصرخسرو به معرض مذاقه درآمده و تا یک اندازه هم جلالی شده است ولی صرف نظر از تدقیقات و تتبعات ایشان در بعضی موارد با همدیگر مطابقت نداشته... ولی این اوقات که مطبعه‌ی شریفه‌ی کاویانی که بواسطه‌ی هیئتی از منسوبین و

در انتشارات کاویانی برای رعایت معیارهای جدید تحقیقی تلاش زیادی صورت می‌گرفت، و از این جهت سرمشقی برای سایرین بود. پس از آن نیز با دقت در امر تصحیح و وسواس در چاپ، زمینه‌ای از برتری علمی را برای کتاب‌ها و جزوه‌های منتشر شده‌ی خود فراهم نمود

(۵۹)

به هر حال تقی‌زاده در زندگی طوفانی این واقعه را با همین مضمون بیان کرده است.

سبب رفتن به دانمارک این بود که خبر رسید بزرگ‌ترین روزنامه‌ی دانمارکی «پولیتیکین» شرحی به خیر و منفعت ایران و شکایت از روسیه و تعدیات روسیه نوشته است و آن را پروفیسور معروف جرج براندس نوشته است... با او صحبت کردم و به او شرحی از تعدیات روسها و همچنین انگلیسی‌ها را بیان کردم... او به من گفت اگر «ماتریال» یعنی معلومات، به من بدهید من باز می‌نویسم. من همان‌جا در دانمارک شرح مفصلی به زبان انگلیسی راجع به تمام دردهای ایران و شکایت از همسایه‌ها نوشتم و به او دادم. او آن‌ها را به کار برد و مقالاتی نوشت و از آن مطالب استفاده کرد (تقی‌زاده، ۱۳۶۸: ۱۸۷).

– تاریخ مختصر مجلس ایران؛ این کتاب براساس شناسنامه کتاب و منابع موجود به قلم سید حسن تقی‌زاده نوشته شده است. این درحالی است که در برخی منابع محمود غنی‌زاده نویسنده‌ی این کتاب معرفی شده است.^۷ این موضوع شاید به دلیل تلاش غنی‌زاده برای تهیه فهرست و کلا و وزرا باشد. چنانچه در مقدمه‌ی این کتاب نیز چنین آمده است. براین اساس «فهرست و کلا و وزرا که در ذیل این رساله ضمیمه شده مدتی است از طرف اداره‌ی کاوه ترتیب داده شده و بیشتر به سعی و اهتمام مخصوص همکار محترم ما آقای میرزا محمود غنی‌زاده مدون شده و اداره‌ی کاوه ممنون زحمان فضلاء‌ی ایشان است.»^۸ (تاریخ مختصر مجلس ایران، ۱۳۲۷: ۳).

این کتاب را می‌توان هم تاریخ مجلس ملی ایران و هم تاریخ دولت در آن فاصله‌ی زمانی محسوب کرد. چنانچه در متن کتاب آمده است: «بعد از آنکه صورتی از وکلای سه دوره‌ی مجلس ملی ایران در این رساله ثبت

خوانندگان تقاضا دارد تا اگر شعرهایی از وی در اختیار دارند، در دسترس نویسنده قرار دهند(همان: ۳۰۰).

– رباعیات عمر خیام که براساس نسخه‌های خطی به وسیله‌ی محمود غنی‌زاده تصحیح شده و با مقدمه‌ی فردریش روزن منتشر شد.

– تذکره شاه طهماسب در سال ۱۹۲۴ م.

– در ضمن مجله‌ی ایران‌شهر و نامه‌ی فرنگستان نیز در ادامه‌ی حیات کاویانی، در فهرست انتشارات مذکور جای می‌گیرند.

مجموعه‌ای که به‌عنوان سلسله انتشارات کاوه نشر یافته است، شامل کتاب‌های دیگری نیز هست که در زیر اشاره می‌شود:

– «جنایت روس و انگلس نسبت به ایران؛ به قلم ژورژ براندس (Branded Georg Morris Cohen) در دارالسلطنه برلین در چاپخانه کاویانی به طبع رسید؛ ۱۳۳۶، شامل ۲۵ صفحه.

در دیباچه، این کتاب ضمن معرفی براندس چنین می‌نویسد: «... استاد مشارالیه در اواسط سال ۱۳۳۴ ق. مقاله‌ی در روزنامه‌ی پولیتیکین (Politiken) در باب ایران نشر کرد که خیلی از لحاظ ایرانی مفید بود و از مظلومیت ایران سخن رانده و از حقوق آن دفاع کرده و تعدیات انگلیس و روس را شرح داده بود...» (براندیس، ۱۳۳۶: ۱). این مقاله بعدها زمینه‌ای برای انتشار این کتاب شد. جمالزاده در دفاع از تقی‌زاده در این کتاب چنین می‌نویسد:

... تقی‌زاده وقتی کاوه را می‌نوشت شنید در دانمارک یک نفر نویسنده بزرگ که با انگلیس دشمن است مطالب مستدلی می‌نویسد آن وقت با کمک المانی‌ها خودش را رساند به دانمارک و رفت سراغ آن پرفسور همه اطلاعاتی را که از تقی‌زاده گرفته بود به صورت کتابی در دانمارک چاپ کرد. این کتاب را بعدها به آلمانی ترجمه کردند و من خودم به فارسی ترجمه‌اش کردم. در حقیقت از اولین کتاب‌های ضد انگلیس بود. (همان:

ورقہ فوق العادہ مطالعات فرہنگی تعطیل موقتی کاوہ

روزنامہ کاوہ کہ باسقی در اواخر جمادی الاولی از اسماں قدم
بسال سوّم خود گنناننہ و شمارہ اول آن منشر شود ضرورہ دوچار
بک تعطیل موقتی میشود. در اواخر سال دوّم کاوہ نظر بکرانی فوق
العادہ مخارج طبع و کاغذ و دست و مصارف زندگی و ادارہ و غیرہ ادارہ کاوہ
مستم بر آن شد کہ بخوانندگان آن اخطار نماید کہ اگر در سال سوّم
عدہ مشترکین بدو هزار نفر نرسد بواسطہ عدم کفایت عایدات بہخارج
روزنامہ نمیتواند منشر شود

کاوہ

۱۳۲۴

۲۱ آبانہم قدم ۱۲۹۰ بزرگدی = نمرہ شعبان ۱۳۴۰ = ۳۰ مارس ماه فرنگی ۱۹۲۲ میلادی

منتشر نموده که در اداره حاضر و صورت آنها از قرائت ذیل است.^{۱۰} با توجه به مجموعه‌ای از قرائن تا ژانویه ۱۹۲۳ م، کاویانی همچنان به وسیله‌ی عبدالشکور و با توجه به مجموعه‌ی برنامه‌های قبلی مشغول به فعالیت بوده است. اما پس از آن در برنامه‌ی کاویانی تغییراتی به‌وجود آمده است. چنانچه در نامه‌ی ژانویه‌ی ۱۹۲۳ ادوارد براون خطاب به سید حسن تقی‌زاده، همچنان از میرزا عبدالشکور و «مطبعه‌ی کاویانی» سخن گفته شده است: «... امروز از آقای میرزا عبدالشکور صاحب مطبعه‌ی کاویانی مسموع شد که جنابعالی از مسکو به برلین تشریف آورده‌اید و دو سه هفته در برلین خواهید ماند و بعد به روسیا برمی‌گردید.»^{۱۱} (براون، ۱۳۷۱: ۱۲۷).

پس از آن نیز در نامه‌های مکرر، براون به دوستان مطبعه‌ی کاویانی و آقای عبدالشکور و کاظم‌زاده عرض ارادت داشته و از انتشار برخی مقاله‌ها و کتاب‌های خاص به وسیله‌ی کاویانی تقدیر می‌کند. ادامه فعالیت کاویانی پس از ۱۳۴۱ ق. / ۱۹۲۳ م. با توجه به قرائتی قابل بازبایی است. با توجه به صفحه‌ی عنوان کتاب «تذکره‌ی شاه طهماسب» چنین برمی‌آید که در این زمان چاپخانه‌ای با عنوان «آفتاب» از سوی میرزا عبدالشکور و همکاران وی در کاویانی و با همان نشانی تأسیس شده است. در صفحه‌ی عنوان این کتاب، چنین نوشته شده است: «به سعی و اهتمام عبدالشکور مدیر چاپخانه کاویانی و آفتاب در شرکت چاپخانه کاویانی به چاپ رسیده»

با توجه به فهرست آثار چاپ شده‌ی چاپخانه آفتاب، که در چارچوب برنامه‌ی کارهای کاویانی نمی‌گنجد،^{۱۲} کامران امیر ارجمند، چنین نتیجه می‌گیرد که «چاپخانه آفتاب به علت وجود اختلافات درونی موجود در چاپخانه کاویانی به صورت انشعابی از آن تأسیس شده بود. این اقدام به کاویانی امکان داد تا به برنامه‌ی دقیقاً فرهنگی - ادبی خود پای‌بند بماند و سایر انتشارات را به چاپخانه آفتاب واگذارد و این معقول‌ترین توضیح برای وجود دو مؤسسه انتشاراتی است که از این پس در یک ساختمان فعالیت می‌کردند.» (امیر ارجمند، ۱۳۷۶: ۱۳ و ۱۴).

چاپخانه کاویانی را با توجه به اوج دوره‌ی فعالیتش که تا سال ۱۹۲۳ م. ادامه یافت می‌توان از چند جهت دارای اهمیت محسوب کرد. اول از آن جهت که در انتشارات کاویانی برای رعایت معیارهای جدید تحقیقی تلاش زیادی صورت می‌گرفت، و از این جهت سرمشقی برای سایرین بود. پس از آن نیز با دقت در امر تصحیح و وسواس در چاپ، زمینه‌ای از برتری علمی را برای کتاب‌ها و جزوه‌های منتشر شده‌ی خود فراهم نمود. رواج افکار جدید و تلاش برای ترویج توسعه و براساس معیارهای جهان متجدد را از جمله زمینه‌های اصلی فعالیت‌های کاویانی می‌توان محسوب کرد. در ایجاد این زمینه‌ها نمی‌توان از نقش مؤثر محمد قزوینی، سید حسن تقی‌زاده، محمود غنی‌زاده و برخی خاورشناسان و محققانی چون ادوارد براون، اسکارمان، اویگن میتوخ، فریدریش روزن و دیگران غافل شد.

فهرست منابع

- ۱- افشار، ایرج. (۱۳۵۶). نامه‌های قزوینی به تقی‌زاده (یادگارهای دوستی و همکاری دو دانشمند تراز اول). تهران: جاویدان.
- ۲- میرارجمند، کامران. (۱۳۷۶). «چاپخانه کاویانی و روشنفکران ایرانی مقیم

شده بی‌مناسبت نخواهد بود اگر فهرست مختصری نیز از وزرای عهد مشروطیت ایران ذیلاً درج شود که در واقع همه‌ی اجزای قوه‌ی مقننه و اجرائیه این عهد که مصادر امور بوده و تاریخ عهد اخیر را به‌عمل آورده‌اند ثبت گردد...» (همان: ۸۲). در ادامه به ذکر تاریخچه‌ی تشکیل اولین دولت در ایران می‌پردازد. از نکات مثبت این کتاب برخوردار از فهرست کاملی از نام و کلا، القاب و محل انتخاب آن‌ها است.

روزنامه‌ی کاوه در شماره‌های ۲۵، ۲۶، ۲۷ و ۲۹ و ۳۰، خود به مناسبت انتخابات مجلس چهارم سلسله مقاله‌هایی را با عنوان «دوره‌ی جدید مشروطیت در ایران» منتشر نمود. سپس با توجه اطلاعات گسترده‌ی مندرج در این مقاله‌ها، آن‌ها را به شکل رساله‌ای جداگانه در ضمن سلسله انتشارات کاوه «به اضافه‌ی شروح و تفضیلات زیادی راجع به جزئیات اسامی و کلا و وزرا منتشر» کرد. در عین حال دو - سه مورد اشتباه مقاله‌های کاوه را اصلاح و در برخی از آمارها نیز تجدیدنظر نموده و به شکل کامل تری منتشر کرده است.

در این مقدمه کتاب مذکور، با عنوان اختصار، در مورد ابراز نظر شخصی نویسنده در مقاله‌های چاپ شده در کاوه چنین یاد کرده است: «در بعضی محاکمات تاریخی ناچار رأی شخصی نویسنده‌ی سطور مدخلیت داشته نه عقیده‌ی عامه و لهذا اگر از این حیث ایرادی شود محض بر خطای اجتهاد نگارنده‌ی عاید است نه عقیده و مسلک یک هیئت یا روزنامه...»

- حکایات یکی بود یکی نبود: این کتاب که از نوشته‌های سید محمدعلی جمال‌زاده است «با اعاه‌ی جمعی از محبان علم و ادب و به اشتراک اداره‌ی کاوه در جزو سلسله انتشارات کاوه به طبع رسیده است.» (کاوه، ورقه‌ی فوق‌العاده، غره‌ی شعبان ۱۳۴۰ / ۳۰ مارس ۱۹۲۲). کتاب مزبور دیباچه‌ای با موضوع تحقیقات ادبی دارد. جدولی از کلمات عوامه‌ی معمولی زبان فارسی که در فرهنگ‌های آن دوره موجود نبودند نیز در پایان کتاب ارائه شده است.

- چاپ و نشر گلستان سعدی، منتخب‌الطائف، موش و گربه عبید زاکانی نیز در کارنامه‌ی انتشارات کاوه جای دارد.

- به‌نظر می‌رسد تا پیش از اعلام رسمی جدایی کاوه و کاویانی، سلسله انتشاراتی با عنوان «سلسله انتشارات اداره‌ی کاوه» منتشر می‌شده است. در این مورد و در جریان کاوش‌هایی که به وسیله‌ی این‌جانب صورت گرفته است. در کتابخانه‌ی آستان قدس رضوی (مشهد) به تعدادی از این کتاب‌ها دسترسی یافتیم. از آن جمله کتاب «مختصر تاریخ مجلس ملی ایران» بود که در شناسنامه‌ی آن چنین آمده بود. (مختصر تاریخ مجلس ملی ایران، از سلسله انتشارات اداره‌ی روزنامه‌ی کاوه، شماره‌ی ۵، ۱۳۲۷، برلین، در چاپخانه کاویانی به‌طبع رسید، سرب‌ی) رساله‌ی «جنایت روس و انگلیس نسبت به ایران» هم ضمیمه‌ی این چاپ است. در پایان کتاب فوق و براساس اطلاعیه‌ی تبلیغی سلسله انتشارات جدیدی از اداره‌ی کاوه معرفی شده است.

براساس این اطلاعیه کتاب‌های زیر نیز در این فهرست جای دارند: قیامت ایران، فرمانروایی انگلیس در هند، آلمان و جنگ عمومی دنیا، زندگانی اقتصادی آلمان در جنگ، تصریحات رسمی در حق انگلیس، غلبه‌ی حق، نطق فرمانفرمای فرانسه در مراکش. در این اطلاعیه این سری انتشارات چنین معرفی شده‌اند: «... بعضی رسالجات دیگر نیز ترجمه و یا تألیف و

- برلین در سال‌های جنگ جهانی اول». ترجمه کیکاوس جهانداری. مجله نگاه نو، شماره ۳۴، پاییز ۱۳۷۶.
- ۳- ایرانشهر، کاظم، (۱۳۲۰). تجلیات روح ایرانی. بی‌جا: بنگاه بازرگانی پروین.
- ۴- _____ (۱۳۵۰). شرح حال به قلم او. تهران: شرکت بنی اقبال.
- ۵- براندس، ژرژ، (۱۳۳۶). جنایت روس و انگلیس نسبت به ایران. ترجمه‌ی حسن تقی‌زاده. برلین: اداره کاوه (شماره ۴).
- ۶- براون، ادوارد، (۱۳۳۵). تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت. (ج ۱). ترجمه محمد عباسی، تهران: معرفت.
- ۷- _____ (۱۳۷۱). نامه‌های ادوارد براون به سید حسن تقی‌زاده. به کوشش عباس زریاب و ایرج افشار، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.
- ۸- _____ (۱۳۷۵). تاریخ ادبیات ایران از صفویه تا عصر حاضر. (ج ۲). ترجمه بهرام مقدادی، تهران: مروارید.
- ۹- بهنام، جمشید، (۱۳۷۹). برلنی‌ها؛ اندیشمندان ایرانی در برلن. تهران: فرزانه.
- ۱۰- تقی‌زاده، حسن، (۱۳۳۳). ایران و جنگ فرنگستان. برلین: کاوه.
- ۱۱- _____ (۱۳۵۰). «سید محمدعلی جمالزاده». مجموعه مقالات تقی‌زاده، زیر نظر ایرج افشار، (ج ۲). بی‌جا: چاپخانه بیست و پنجم شهریور.
- ۱۲- _____ (۱۳۵۱). «حسین کاظم‌زاده ایرانشهر». مقالات تقی‌زاده، زیر نظر ایرج افشار، (ج ۳). بی‌جا: چاپخانه بیست و پنجم شهریور.
- ۱۳- _____ (۱۳۵۱). «سرگذشت سید حسن تقی‌زاده». مقالات تقی‌زاده، زیر نظر ایرج افشار، (ج ۳). بی‌جا: چاپخانه بیست و پنجم شهریور.
- ۱۴- _____ (۱۳۶۸). زندگی طوفانی و خاطرات سید حسن تقی‌زاده. به کوشش ایرج افشار، چاپ اول، تهران: علمی.
- ۱۵- _____ (۱۳۷۹). زندگی طوفانی و خاطرات سید حسن تقی‌زاده. به کوشش عزیزالله علی‌زاده، چاپ اول، تهران: فردوس.
- ۱۶- جمالزاده، محمد علی، (۱۳۳۳). «سرگذشت به قلم او». مجله‌ی دانشکده ادبیات دانشگاه تبریز، سال ششم، شماره ۳.
- ۱۷- _____ (۱۳۷۳). لحظه‌ای و سخنی با سید محمد علی جمالزاده. به کوشش مسعود رضوی، تهران: همشهری.
- ۱۸- _____ (۱۳۷۸). «سوانحی از زندگی». خاطرات سید محمد علی جمالزاده. به کوشش ایرج افشار - علی دهباشی، تهران: شهاب ناقد، سخن.
- ۱۹- _____ (۱۳۷۹). یکی بود یکی نبود. به کوشش علی دهباشی، تهران: علی دهباشی.
- ۲۰- جنتی عطائی، ابوالقاسم، (۲۵۳۶/۱۳۵۶). بنیاد نمایش در ایران؛ گلچین آثار نمایش نویسان ایران، چاپ دوم، بی‌جا: صفی‌علیشاه.
- ۲۱- شیبانی (وحید الملک)، عبدالحسین، (۱۳۷۸). خاطرات مهاجرت از دولت موقت کرمانشاه تا کمیته‌ی ملیون برلن. به کوشش ایرج افشار - کاوه بیات، تهران: شیرازه.
- ۲۲- صدر هاشمی، محمد، (۱۳۶۳). تاریخ جراید و مطبوعات ایران. (ج ۳). اصفهان: کمال.
- ۲۳- قزوینی، محمد، (۱۳۷۸). زندگی‌نامه و آثار محمد قزوینی. تهران: انجمن آثار مفاخر ایران.
- ۲۴- کشف تلبیس یا دورویی و نیرنگ انگلیس از روی اسناد محرمانه‌ی انگلیس در باب ایران، انتشارات کاوه، برلین.
- ۲۵- کاظم‌زاده ایرانشهر، کاظم، (۱۳۶۳). آثار و احوال کاظم‌زاده ایرانشهر. چاپ

- دوم، تهران: اقبال.
- ۲۶- کاوه، (بی‌تا). تهران: ویس.
- ۲۷- روزنامه‌ی ایرانشهر، (۱۳۴۱ ق.). برلین.
- ۲۸- محیط طباطبایی، محمد، (۱۳۶۶). تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران. تهران: بعثت.
- ۲۹- مختصر تاریخ مجلس ملی ایران، (۱۳۳۷). نویسنده ناشناس. برلین: اداره روزنامه کاوه - شماره ۵.
- ۳۰- ناصرخسرو قبادیانی، (۱۳۴۱). سفرنامه ناصرخسرو قبادیانی. برلین: کاویانی.
- ۳۱- یغمایی، حبیب، (۱۳۴۹). خاطرات جمالزاده. (ج ۱). تهران: انجمن آثار ملی.
- ۳۲- _____ (۱۳۴۹). یادنامه‌ی تقی‌زاده. تهران: انجمن آثار ملی.

پی‌نوشت:

- ۱- در مورد کاویانی از منابع ایرانی در دسترس اطلاعات دقیقی به‌دست نمی‌آید. در نتیجه برای شناخت آن در این مختصر به دو شیوه عمل شده است. نخست با مراجعه به کتابخانه‌های مختلف و به سختی برخی از کتاب‌های چاپ شده در این چاپخانه را یافتیم. سپس با استفاده از شناسنامه، مقدمه یا دیباچه‌ی این کتاب‌ها (رساله‌ها) اطلاعات مورد نیاز، استخراج شد. همچنین توجه به متن اعلامیه‌ها و مطالب مندرج در کاوه مورد استناد قرار گرفت. در کنار آن منابع معرفی شده در کتابنامه نیز بسیار راهگشا بود.
- ۲- این مطالب در پایان آخرین صفحه از شماره‌ی اول کاوه نوشته شده است: «در چاپخانه کاویانی در برلین چاپ شد».
- ۳- ر.ک. صدر هاشمی، محمد، ۱۳۶۳، تاریخ جراید و مطبوعات ایران، جلد سوم، انتشارات کمال، اصفهان، ص ۱۳۱.
- ۴- مطالب مندرج در این مقاله طی گفتگوی تلفنی اینجانب با دکتر ایرج افشار در دی ماه ۱۳۷۶ مورد تأیید قرار گرفت.
- ۵- در کتاب «بنیاد نمایش در ایران» دکتر ابوالقاسم جنتی عطائی، انتشارات صفی‌علیشاه، چاپ دوم، ۲۵۳۶ ش، که چاپ اول آن در ۱۳۲۳ صورت گرفته است، گلچینی از آثار نمایشنامه‌نویسان ایران چاپ شده است. در این کتاب تئاتر «حکومت زمان خان» از آثار پرنس میرزا ملک‌خان معرفی شده است.
- ۶- پیشین، ص ۵۹.
- ۷- ر.ک. امیرارجمند، کامران، مقاله‌ی چاپخانه کاویانی و روشنفکران ایرانی مقیم برلین در سال‌های جنگ جهانی اول، ترجمه‌ی کیکاوس جهانداری، نگاه نو، ش ۳۴، ص ۱۶.
- ۸- این کتاب به شماره‌ی ۳/۳۲۸/۹۵۵/۴۱۱ ب، به‌عنوان یکی از سلسله انتشارات کاویانی که در سال ۱۳۲۷ ق. به چاپ سری رسید، در مخزن کتابخانه آستان قدس قابل دسترسی است.
- ۹- این کتاب در مرداد ماه سال ۱۳۱۱ ش. به وسیله‌ی میرزا رضاخان نائینی به کتابخانه‌ی آستان قدس رضوی وقف شده است.
- ۱۰- این اطلاعیه تبلیغاتی در آخرین صفحه از کتاب «جنایت روس و انگلیس نسبت به ایران» که از انتشارات کاوه محسوب می‌شود چاپ شده است.
- ۱۱- طی همین نامه ادوارد براون به تلاش‌های خود برای رفع ممنوعیت ورود کتاب‌های منتشر شده به وسیله‌ی کاویانی در هند، که از سوی حکومت هند اعلام شده بود، اشاره می‌کند.
- ۱۲- در این زمان مجله «پیکار» که با افکار کمونیستی منتشر می‌شد ابتدا با نام «چاپخانه‌ی آفتاب» اما با همان نشانی کاویانی به چاپ می‌رسید.